

Νίκη Βασιλικού
Δρ Αρχαιολόγος,
Προϊσταμένη του Τμήματος ΒΜΑΜ- ΕΦΑΑΝΑΤ

Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στην Παιανία και η σημασία του για την ιστορία και τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής*

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ ΣΤΗΝ ΠΑΙΑΝΙΑ βρίσκεται στις βορεινές παρυφές της πόλης επί της ομώνυμης οδού. Οι αναφορές σε αυτόν και στην ιστορία του είναι ελάχιστες έως ανύπαρκτες¹. Όμως το ταπεινό αυτό εκκλησάκι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της πόλης και την τοπογραφία της περιοχής κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή².

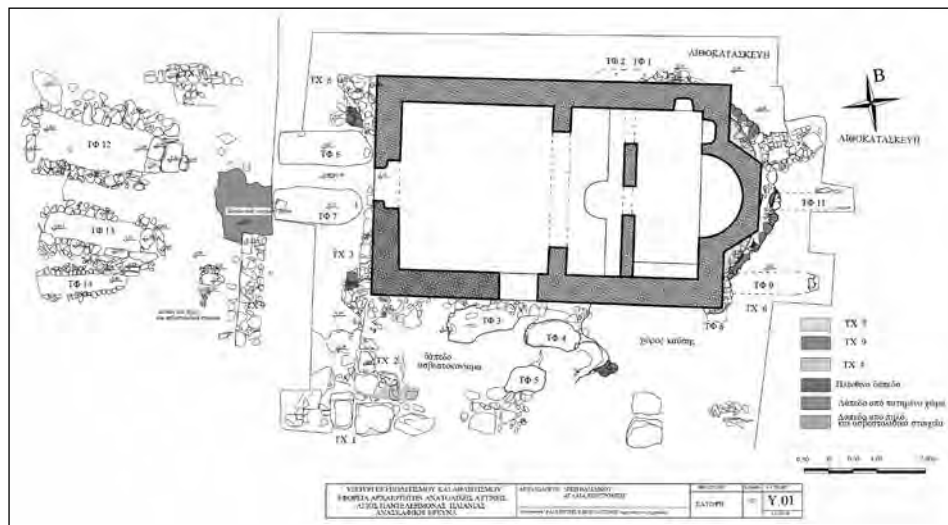
Πρόκειται για μικρό μονόχωρο δρομικό ξυλόστεγο ναό απλής μορφής χωρίς αξιολογικά μορφολογικά χαρακτηριστικά³, με εξωτερικό πλάτος 4,55 μέτρα και μήκος 7,30 μέτρα χωρίς την αψίδα. Η αψίδα του διαμορφώνεται ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά. Στον βόρειο τοίχο του ιερού και στον ανατολικό βόρεια της αψίδας, ανοίγονται στο πάχος του τοίχου δύο μικρές ορθογώνιες εσοχές. Στο κέντρο περίπου του ναού υπάρχει ενισχυτικό πάρινο τόξο κατασκευασμένο

* [Σ-06: 06-10-2018 09:30 / Ε-73]

1. A. Milchhöfer, "Antikenbericht aus Attica" στο: *Athen. Mittheilungen XII*, Athen 1887, 95 αριθ. 67. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ 24* (1971), Β1 Χρονικά, σ. 66.

2. Στην πόλη και γύρω από αυτήν εντοπίζονται τουλάχιστον 20 ναοί (ιστάμενοι ή ερειπωμένοι) που χρονολογούνται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως και τη μεταβυζαντινή εποχή και αποτελούν τεκμήρια για τη μνημειακή τοπογραφία και την ιστορία της. Ν. Βασιλικού, "Early Christian and Byzantine Paiania: New Evidence for the Topography of the Area" στο: *PROCEEDINGS OF A CONFERENCE BYZANTINE ATHENS OCTOBER 21-23, 2016*, Edited by Helen Saradi, Athens 2021, 143-153.

3. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και τα κοντινά μεταβυζαντινά εκκλησάκια της Ευαγγελίστριας, του Αγίου Κωνσταντίνου, του Αγίου Γεωργίου Κόκλα (αδημοσίευτα) και ο Προφήτης Ηλίας, στην άλλη πλευρά της πόλης. Για τον Προφήτη Ηλία βλ. Γ. Πανέτσος, «Η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στην Παιανία», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση 2* (1982), 203-212. Για άλλα παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή βλ. Ν. Παπαγιαννάκος, Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ Αττική κατά την όψιμη Τουρκοκρατία, *Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής (Παλλήνη 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2006)*, Καλύβια Θορικού 2008, 495-509.

Σχέδιο 1. Κάτοψη του ναού και της ανασκαφής
(Κώστας Ραγκούσης, αρχιτέκτων μηχανικός).

με ιδιαίτερη επιμέλεια που μαρτυρεί την ικανότητα του μάστορα σε τέτοιου είδους κατασκευές (Σχέδιο 1, εικ. 4).

Η ξύλινη στέγη αποτελείται από πυκνά διατεταγμένες ξύλινες βέργες (βένια) όπως συμβαίνει σε αρκετά εκκλησιάκια στην ευρύτερη περιοχή⁴. Σήμερα ο ναός έχει δύο θύρες εισόδου στη δυτική και νότια πλευρά⁵. Στην απόληξη του δυτικού αετώματος της στέγης, πάνω από την είσοδο, είναι εντοιχισμένο γλυπτό αρχιτεκτονικό μέλος, μάλλον επίθημα, σε δεύτερη χρήση με διάκοσμο στη λοξότυπη ορατή πλευρά του⁶. Διακρίνεται ανάγλυφος σταυρός με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, θέμα που συνθηζείται κυρίως στα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁷.

Ο ναός είναι κατασκευασμένος κυρίως με αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται τεμάχια κεράμων και πλίνθων άτακτα τοποθετημένα, ενισχυμένη σημειακά με επεξεργασμένους λίθους ίσως σε δεύτερη χρήση, ιδιαίτερα στις γωνίες και στα ανοίγματα. Στην αφίδα εσωτερικά και στον βόρειο τοίχο του ναού εξωτερικά παρατηρείται χρήση πλίνθων σε σειρές (Εικ. 2). Το τόξο της αφίδας διαμορφώνεται με πωρόλιθους, ανάλογης μορφής με το ενισχυτικό τόξο του ναού (Εικ. 3).

4. Η αρχική στέγη στο ιερό αντικαταστάθηκε από σανίδες.

5. Η μορφή της νότιας θύρας έχει προκύψει από σύγχρονες επεμβάσεις. Σημειώνεται ότι δύο θύρες έχουν και άλλα μικρά εκκλησιάκια στην Παιανία, όπως ο Προφήτης Ηλίας και η Αγία Τριάδα.

6. Το ορατό τμήμα έχει ύψος 18 εκ., πλάτος 20 εκ. και μήκος 18 εκ. Είναι ασβεστοχρισμένο και πρόκειται να συντηρηθεί.

7. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, αρ. 22, 23, 24, 95.

Ο απλός τύπος του ναού με τις μικρές διαστάσεις, το ενισχυτικό τόξο, η αμελής κατασκευή της τοικοποιίας του, η ξύλινη δίρρικτη στέγη απαντούν σε ικανό αριθμό εκκλησιών τόσο στην Παιανία όσο και στην ευρύτερη περιοχή και χρονολογούνται στον 17ο-18ο αιώνα⁸.

Το τέμπλο είναι κτιστό και η τεχνική κατασκευής του διαφέρει από τους υπόλοιπους τοίχους. Οι ορθογώνιοι λίθοι ή πωρόλιθοι στους οποίους παρεμβάλλονται τεμάχια κεράμων ή πλίνθων σε οριζόντιες σειρές δημιουργούν μία επιμελημένη νεότερη κατασκευή. Σύμφωνα με χαραγμένη χρονολογία στη μαρμάρινη παραστάδα της Ωραίας πύλης, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στα 1836. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εξαιρετικής τέχνης σταυρός που έχει λαξευτεί στο κέντρο της ίδιας ορθογώνιας μαρμάρινης πλάκας, η οποία είναι σε δεύτερη χρήση (Εικ. 4). Είναι ισοσκελής με τριγωνικές τις απολήξεις των κεραίων του. Οι κεραίες φέρουν κατά μήκος αυλακώσεις στις άκρες, ενώ στο κέντρο διαμορφώνεται ταινία πρισματικής μορφής. Η μορφή του σταυρού και η τεχνική κατασκευής του χαρακτηρίζουν την παλαιοχριστιανική περίοδο και απαντούν σε πολυάριθμα αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη της εποχής αυτής αλλά και λίγο αργότερα.

Το εσωτερικό του Αγίου Παντελεήμονα έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, που σήμερα σώζεται αποσπασματικά στο ιερό, στο ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού και στο ενισχυτικό τόξο⁹. Από την παράσταση της Θεοτόκου Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζεται μόνο ο Χριστός έως τη μέση και μικρό τμήμα των ενδυμάτων της Παναγίας (Εικ. 5). Ο νεαρός Χριστός απεικονίζεται σε κυκλική διάφανη δόξα να φορεί πορφυρό χιτώνα και ιμάτιο με χρυσοκίρινες πινελιές. Φαίνεται ότι υψώνει τα χέρια του σε στάση ευλογίας. Πιθανολογείται ότι η Θεοτόκος θα απεικονιζόταν ημίσωμη στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας, όπως απαντά στον διάκοσμο της αψίδας μικρών βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών. Στον ανατολικό τοίχο βόρεια της κόγχης σώζεται αποσπασματικά η ογκηρή μορφή του αρχαγγέλου Γαβριήλ από την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Ο αρχάγγελος απεικονίζεται να βαδίζει κατευθυνόμενος προς την απέναντι πλευρά όπου θα βρισκόταν η Θεοτόκος. Τα ενδύματά του με τις έντονες αναδιπλώσεις υποδεικνύουν την ένταση της κίνησής του. Εκατέρωθεν της μικρής κόγχης στον ανατολικό τοίχο του ιερού αριστερά της αψίδας υπάρχει πλαίσιο με ζωγραφικό φυτικό διάκοσμο. Σπαράγματα τοιχογραφικού διακόσμου εντοπίστηκαν επίσης στον βόρειο τοίχο του ιερού και του κυρίως ναού, στα μέτωπα και στο εσωρράχιο του ενισχυτικού τόξου. Η αποσπασματική διατήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου δεν παρέχει επαρκή

8. Όπως ανωτέρω υποσ. 3.

9. Το 2018 ολοκληρώθηκε η στερέωση των τοιχογραφιών από ιδιώτες συντηρητές (Νεφέλη Αναγνωστοπούλου και Δ. Χασιώτης), με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου Αγίων Αναργύρων Παιανίας, με την επίβλεψη και τη συμμετοχή της συντηρήτριας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής Π. Κοπίδου.

στοιχεία για λεπτομερείς εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Όμως, ορισμένα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όπως η κυκλική δόξα με τον Χριστό, η ογκηρή μορφή του αρχαγγέλου Γαβριήλ με τον έντονο βηματισμό και το πτυχωμένο ανεμίζον ιμάτιο, το σχήμα του προσώπου του Χριστού, η απόδοση της κόμης του, η σκούρα γραμμή που περιβάλλει το πρόσωπό του παραπέμπουν σε βυζαντινά πρότυπα που επαναλαμβάνονται σε μεταγενέστερες εποχές¹⁰.

Ο ναός παρουσίαζε προβλήματα στη δομή του και υλοποιήθηκαν εργασίες σύμφωνα με την εγκεκριμένη αρχιτεκτονική μελέτη (στερεωτικές επεμβάσεις στην τοικοποιία του, αποκατάσταση της στέγης, περιμετρικός χαλινός, αποστράγγιση, διαμόρφωση περιμετρικά του ναού)¹¹. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες περιμετρικά του ναού εντοπίστηκαν αρχαιότητες και διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως παλαιότερα οικοδομικά κατάλοιπα, 13 τάφους και 1 εγχυτρισμό¹². Αναλυτικά τα ευρήματα έχουν ως εξής (Σχέδιο 1):

Οικοδομικά κατάλοιπα:

Στη βόρεια πλευρά εντοπίστηκαν κατάλοιπα λίθινης κατασκευής που συνδέεται με την τοικοποιία του ναού και βαίνει προς βορρά. Επιπλέον διαπιστώθηκε ότι ο βόρειος τοίχος της σημερινής εκκλησίας έχει θεμελιωθεί σε παλαιότερο που ήταν επιχρισμένος, σε μήκος περίπου 2,26 μ. και ύψος 21 εκ. Η τρίπλευρη αφίδα του ναού κτίστηκε στη θέση παλαιότερης ημικυκλικής, εξωτερικά της οποίας και σε επαφή με αυτή αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιας κατασκευής που εκτείνεται ανατολικά, κτισμένη από ακανόνιστους λίθους και αποτμήματα κεράμων (Εικ. 6). Στο εσωτερικό της διαμορφώνεται χώρος διαστάσεων 0,45x0,42μ., από τον οποίο αφαιρέθηκε γκριζοκάστανη αργιλώδης επίχωση, χωρίς κινητά ευρήματα¹³.

10. Εκπονείται μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών και η χρονολόγησή τους στην παρούσα φάση δεν ενδείκνυται. Για τη βυζαντινή ζωγραφική στην Ελλάδα βλ. Μ. Chatzidakis, "Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce", *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopocani*, 1965, Beograd 1967, 59-73. D. Mouriki, "Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1980-1981), 77-124. Της ίδιας "Stylistics Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century", *L'art byzantine au début du XIVe siècle, Symposium de Gracanica 1973*, Beograd 1978, 58-83.

11. Η δαπάνη για τις εργασίες καλύφθηκε από την ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ με δωρεά προς το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο των Αγίων Αναργύρων Παιανίας. Υλοποιήθηκαν με την παρακολούθηση και τις οδηγίες δι-επιστημονικής ομάδας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής (Ν. Βασιλικού, Προϊσταμένη του Τμήματος ΒΜΑΜ, Θ. Σαραμαντή, Προϊσταμένη του Τμήματος Συντήρησης και Σπύρος Τσερώνης, μηχανικός). Στις εργασίες συμμετείχαν και οι συντηρητές της Εφορείας Α. Γαλάνης, Σ. Καβαλέκα, Λ. Λάμπρου.

12. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με την καθημερινή παρακολούθηση της ΙΔΟΧ αρχαιολόγου Α. Κουτρομπή.

13. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για κτιστό τάφο.

Στη νότια πλευρά του ναού αποκαλύφθηκε χώρος σωζόμενος αποσπασματικά που ορίζεται ΝΔ από δύο τοίχους (ΤΧ1 και ΤΧ2). Από αυτούς ο δυτικός, με κατεύθυνση ΒΝ και μήκος 1,30μ., εφάπτεται της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού και μάλλον συνδέεται με τον τοίχο (ΤΧ3) που αποκαλύφθηκε εν μέρει κάτω από τον δυτικό τοίχο της εκκλησίας (Εικ. 7, σχέδιο 1). Ο νότιος είναι ιδιαίτερα κατεστραμμένος από τις ρίζες των δένδρων που περιβάλλουν τον ναό. Αποτελείται από δύο κατά πλάτος στρώσεις αργών λίθων και διαφαίνεται η πορεία του σε μήκος 2,68μ. και πλάτος 0,34μ. Εξωτερικά προς τα νότια και σε επαφή με αυτόν βρέθηκαν λαξευμένοι πωρόλιθοι ιδιαίτερα εύθριπτοι και σαθροί που συνδέονται με λασπόχωμα, η πορεία των οποίων συνεχίζεται ανατολικότερα σε συνολικό μήκος 3,38μ. Στο δυτικό άκρο βρέθηκε αρχαίο πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος (επίκρανο), το οποίο έχει λαξευτεί και ασβεστοχριστεί. Στο εσωτερικό του χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα επάλληλων δαπέδων. Το παλαιότερο ήταν καλυμμένο με πλίνθινες πλάκες που αργότερα καλύφθηκε με ασβεστοκονίαμα, κυμαινόμενου πάχους από 7 έως 12 εκ. Περίπου στο μέσο του δυτικού τοίχου αποκαλύφθηκαν πλακοειδείς ασβεστόλιθοι, εκ των οποίων ο ένας ήταν καλυμμένος με λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος, πάχους 1,5 εκ. Οι δύο από αυτούς φέρουν στις άκρες τους αβαθείς κυκλικές εντορμίες, διαμέτρου 5,5 εκ. και αβαθείς αυλακώσεις μήκους 10 εκ. και βάθους 1,5 εκ. Φαίνεται ότι στο σημείο αυτό υπήρχε είσοδος, με πλάτος που δεν ξεπερνούσε τα 0,70μ. Ο χώρος έλαβε ταφική χρήση αφού διαμορφώθηκαν 3 ορύγματα στο δάπεδο από ασβεστοκονίαμα που περιείχαν ισάριθμους τάφους.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του σημερινού ναού κάτω από τη θεμελίωσή του εμφανίστηκε παλαιότερος τοίχος (ΤΧ3). Σε επαφή με τον τοίχο αυτό στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του μνημείου αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδου από πλίνθινες πλάκες, σωζόμενης πλευράς περίπου 57 εκ., όμοιας μορφής με το αρχικό δάπεδο του χώρου που ανασκάφτηκε νότια του ναού. Σε χαμηλότερο βάθος δυτικά της εισόδου του ναού ανασκάφτηκαν δύο τάφοι εκ των οποίων ο ένας λακκοειδής, και ο άλλος κεραμοσκεπής.

Οικοδομικά κατάλοιπα αποσπασματικού χαρακτήρα ήλθαν στο φως και δυτικότερα του ναού όπως οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι ΤΧ9 και ΤΧ10, καθώς και τμήματα διαφορετικών δαπέδων.

Τάφοι

Στην βόρεια πλευρά του ναού διερευνήθηκαν οι τάφοι με αριθ. 1 και 2 που ανήκουν στον τύπο του κεραμοσκεπούς καλυβίτη. Ο πρώτος, διαστάσεων 0,90x0,40x0,37μ., είχε επικλινή κάλυψη σχηματισμένη από δύο ζεύγη κεράμων τοποθετημένων αετωματικά. Δεν περιείχε σκελετικό υλικό και κτερίσματα. Ο δεύτερος,

διαστάσεων 0,75x0,30x0,35μ. έφερε κάλυψη από μία ακέραιη κεραμίδα που ήταν τοποθετημένη επικλινώς και ακουμπούσε στον βόρειο τοίχο του ναού. Περιείχε σκελετικό υλικό, σε κακή κατάσταση διατήρησης, ενός νεκρού ύπτια τοποθετημένου με το κεφάλι δυτικά. Το αριστερό χέρι ήταν κατά μήκος του σώματος, το δεξί ακουμπούσε στην κοιλιακή χώρα και τα πόδια εκτάδην. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε δάπεδο από πατημένο χώμα.

Στον ίδιο τύπο ανήκουν και οι τάφοι με αριθ. 3, 4 και 5, που βρέθηκαν εντός αντίστοιχου αριθμού ορυγμάτων κάτω από το δάπεδο από ασβεστοκοκίαμα του χώρου που αποκαλύφθηκε νότια του ναού (Εικ. 8). Ο τάφος 3, εσωτερικών διαστάσεων 1,14x0,33μ. ήταν κεραμοσκεπής καλυβίτης τοποθετημένος εντός του δυτικότερου ορύγματος. Ήταν καλυμμένος με κεραμίδες τοποθετημένες αετωματικά και περιμετρικά οριζόταν από αποτιμήματα κεράμων. Βρέθηκε σκελετός σε κακή κατάσταση διατήρησης και ελάχιστα θραύσματα από το κρανίο στη δυτική πλευρά. Ο τάφος 4, διαστάσεων 1,40x0,70μ., ήταν κεραμοσκεπής καλυβίτης, με κάλυψη από 2 ζεύγη κεράμων στρωτήρων επικλινώς τοποθετημένων που έφεραν εσώγλυφες αυλακώσεις (Εικ. 9). Στο δυτικό άκρο πάνω από την κεραμοσκεπή βρέθηκαν θραύσματα κεραμικών αγγείων, μεταξύ των οποίων συνανήκοντα τμήματα μαγειρικού σκεύους¹⁴. Ο τάφος 5, διαστάσεων 0,83x0,47μ. ήταν επίσης κεραμοσκεπής καλυβίτης, με κάλυψη από λίθινη πλάκα και από μία κέραμο στρωτήρα. Λίθινες σφήνες στήριζαν τη νότια πλευρά του. Δεν βρέθηκε σκελετικό υλικό ή κτερίσματα.

Ο τάφος με αριθ. 6, διαστάσεων 1,85x0,68μ., βρέθηκε στη δυτική πλευρά του ναού και ήταν απλός λακκοειδής χωρίς κάλυψη λαξευμένος στο φυσικό έδαφος. Περιείχε διαταραγμένο σκελετικό υλικό, από το οποίο διατηρούνταν καλύτερα τα κάτω άκρα στο δυτικό τμήμα του τάφου και δυτικότερα αυτών θραύσματα κρανίου πάνω σε θωρακικά οστά. Κοντά στο κρανίο βρέθηκε χάλκινος κρίκος, ίσως ενώτιο. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για ανακομιδή. Ο τάφος με αριθ. 7, διαστάσεων 1,85x0,68μ., κεραμοσκεπής καλυβίτης βρέθηκε σε μικρή απόσταση νότια του προηγούμενου. Ήταν καλυμμένος με ζεύγη κεράμων στρωτήρων επικλινώς τοποθετημένων και έφερε επίστεψη από θραύσματα κεράμων καλυπτήρων (Εικ. 10). Περιείχε έναν νεκρό τοποθετημένο σε πατημένο χώμα σε ύπτια θέση με το κεφάλι δυτικά, τα χέρια σταυρωμένα στον θώρακα και τα πόδια εκτάδην. Το κεφάλι στηριζόταν σε προσκέφαλο από κέραμο καλυπτήρα (Εικ. 11).

Ο τάφος με αριθ. 8, διαστάσεων 0,68x0,33x0,10μ., αποκαλύφθηκε στη ΝΑ γωνία του ναού. Μάλλον κεραμοσκεπής καλυβίτης, από τον οποίο διασώθηκαν θραύσματα κεράμων στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά. Ο τάφος με αριθ. 9, διαστάσεων 1,37x0,48x0,27μ., αποκαλύφθηκε ανατολικά της εκκλησίας χωρίς κά-

14. Για το έθιμο της θραύσης των αγγείων βλ. Δ. Πάλλας, «Σαλαμινιακά. Μέρος Γ'. Οι τάφοι», ΑΕ 1950-1951, 163-181 και ιδιαίτερα 165-166.

λυψη και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Ορίζεται από θραύσματα κεράμων και λίθους και είχε διαμορφωμένο δάπεδο από πήλινες πλάκες και πλακοειδείς λίθους με συνδετικό υλικό με λάσπη και θραύσματα κεράμων. Δεν βρέθηκε σκελετικό υλικό, με εξαίρεση ένα δόντι. Ο τάφος με αριθ. 10-11 (στο σχέδιο αριθ. 11)¹⁵ ήταν απλός κεραμοσκεπής, διαστάσεων 1,62x0,54μ., καλυμμένος από θραύσματα κεράμων στρωτήρων, αρκετά από τα οποία είχαν καταρρεύσει στο εσωτερικό του ταφικού λάκκου. Το δυτικό όριο του αποτελούσε κέραμος τοποθετημένη κάθετα. Σειρά από λίθους όριζαν τη βόρεια παρειά του τάφου.

Οι επόμενοι 3 τάφοι εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν στα όρια του ανασκαφικού χώρου στα δυτικά του ναού (Εικ. 12). Ο βορειότερος με αριθ. 12 ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος, εξωτερικών διαστάσεων 3,37x1,74μ. και εσωτερικών 2,35x1,14μ. Οι παρειές του, με κυμαινόμενο ύψος 0,94-1,00μ., είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή, με συνδετικό υλικό στους αρμούς και σποραδικά θραύσματα κεράμων. Στην ανατολική παρειά του εντοπίστηκε εντοιχισμένο απόιμημα κεράμου στρωτήρα με χαραγμένο το γράμμα Μ. Στην ανατολική πλευρά πάνω από τη λιθοδομή ήταν οριζόντια τοποθετημένες τρεις ασβεστολιθικές πλάκες, ίσως από την κάλυψή του. Στο εσωτερικό του υπήρχε άφθονο σκελετικό υλικό που ανήκε σε 16 νεκρούς, με βάση τον αριθμό των κρανίων που ήταν συγκεντρωμένα στη δυτική πλευρά. Ενδιαφέρον και σπάνιο εύρημα ήταν ο σκελετός τετραπόδου, μάλλον σκύλου¹⁶, με τη ράχη ανατολικά και το κεφάλι στραμμένο προς τον βορρά¹⁷. Η έρευνα στο εσωτερικό του τάφου απέδωσε αρκετά όστρακα, δύο χάλκινα ενώτια και μία χάντρα. Σε απόσταση 0,40μ. νοτιότερα εντοπίστηκε ο τάφος με αριθ. 13.

15. Αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν δύο ξεχωριστοί μικρότεροι τάφοι.

16. Δεν έγινε οστεολογική εξέταση και η υπόθεση βασίζεται κυρίως σε ανατομικές παρατηρήσεις.

17. Η πρακτική ενταφιασμού ανθρώπων με σκύλο απαντά από τους προϊστορικούς χρόνους με κοντινότερο παράδειγμα τη γεωμετρική ταφή ενήλικα με ταφή μικρού σκύλου κοντά στο κεφάλι του που βρέθηκε σε σωστική ανασκαφική έρευνα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής σε ιδιωτικό οικόπεδο στην Παιανία, πολύ κοντά στον Άγιο Παντελεήμονα (υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Συνεδρίου: Η Αθήνα και η Αττική κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την Αρχαϊκή περίοδο). Η πληροφορία αυτή οφείλεται στη συνάδελφο Κερασία Ντούνη και την ευχαριστώ. Για την ύπαρξη σκελετικού υλικού σκύλου σε μυκηναϊκό τάφο και τις διάφορες ερμηνείες του φαινομένου με αναφορά σε άλλα παραδείγματα βλ. Υ. Hamilakis, "A Footnote on the Archaeology of Power: Animal Bones from a Mycenaean Chamber Tomb at Galatas, NE Peloponnese", *The Annual of the British School at Athens*, 91 (1996), 153-166. Αντίθετα η ταφή τετραπόδου σε παλαιοχριστιανικό ή βυζαντινό τάφο είναι σπάνια. Για την ταφή γάτας δίπλα σε ανθρώπινη ταφή στη Σινώπη της Τουρκίας που χρονολογείται στο τέλος του 6ου-αρχές 7ου μ.Χ. αι. και δείχνει τη συναισθηματική σχέση του θανόντος με το κατοικίδιο του βλ. V. Onar, G. Köroğlu, A. Armutak, Ö. E. Öncü, A. B. Siddiq, A. Chrószcz, "A Cat Skeleton from the Balatlar Church Excavation, Sinop, Turkey". *Animals* 2021, 11, 288. <https://doi.org/10.3390/ani11020288>. Για τη γάτα ως κατοικίδιο στο Βυζάντιο βλ. E. Kislinger, «Byzantine Cats» στο: *ΖΩΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ (7ος-12ος αι.)*, Επιστημονική Επιμέλεια Ηλίας Αναγνωστάκης - Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Ευτυχία Παπαδοπούλου, Αθήνα 2011, 165-178.

Ήταν και αυτός κτιστός κιβωπιόσχημος, εξωτερικών διαστάσεων 2,71x1,14μ. και εσωτερικών 2,40x0,55μ., κτισμένος με πλακοειδείς λίθους, στους οποίους παρεμβάλλονται τεμάχια κεράμων ενίοτε τοποθετημένα σε σειρά. Στην ανατολική πλευρά βρέθηκε βαθμίδα για τη διευκόλυνση καθόδου με ασβεστολιθική πλάκα στην άνω επιφάνεια, διαστάσεων 0,62x0,31μ. Το περιχειλίωμα της κατασκευής διαμορφώνεται με πλακοειδείς λίθους διαφορετικών μεγεθών, πιθανόν για τη διευκόλυνση τοποθέτησης των πλακών κάλυψης. Ο πυθμένας του ήταν διαμορφωμένος στο φυσικό έδαφος. Στο εσωτερικό του, στο ανώτερο στρώμα, στο δυτικό τμήμα του βρέθηκε μια ταφή. Ο νεκρός ήταν σε ύπια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα και τα πόδια εκτάδην. Το κεφάλι του ήταν τοποθετημένο ανάμεσα σε πλακοειδείς λίθους. Στο κατώτερο στρώμα βρέθηκαν σκελετοί 14 νεκρών με τα ισάριθμα κρανία τους να βρίσκονται διασκορπισμένα στο δυτικό τμήμα του. Πιθανολογείται η χρήση του για επάλληλες ταφές. Ο τρίτος και μικρότερος τάφος με αριθ. 14, ήταν κτιστός κιβωπιόσχημος εξωτερικών διαστάσεων 1,70x0,67μ. και εσωτερικών 1,67x0,36μ. Οι μακρές πλευρές του είναι κατασκευασμένες με θραύσματα κεράμων και πλίνθων τοποθετημένων σε οριζόντιες σειρές που εδράζονται σε μονή στρώση αργών λίθων. Η άνω επιφάνεια διαμορφώνεται επίπεδη με τεμάχια πλίνθων και κεράμων για την τοποθέτηση των πλακών κάλυψης, μια εκ των οποίων διατηρήθηκε στη δυτική πλευρά του τάφου. Το δάπεδό του ήταν από πατημένο χώμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μετακινημένα οστά 2 νεκρών, χωρίς κτερίσματα.

Επιπλέον, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, στα νότια του ναού κατά τη δημιουργία μικρής τάφρου για την τοποθέτηση του σωλήνα απομάκρυνσης των υδάτων εντοπίστηκε σε κακή κατάσταση διατήρησης εγχυτρισμός σε πήλινο αγγείο, χωρίς οστά¹⁸.

Από τους τάφους που ήλθαν στο φως στον Άγιο Παντελεήμονα οι περισσότεροι ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες (αριθ. 1-5, 8 και 9) τοποθετημένοι στο χώμα ή σε λαξευμένα ορύγματα, 1 απλός κεραμοσκεπής (αριθ. 11), 1 λακκοειδής (αριθ. 6), 3 κτιστοί κιβωπιόσχημοι (12-14) και 1 εγχυτρισμός. Οι τύποι αυτοί είναι απλοί και κοινοί σε τάφους παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων¹⁹ στον ελληνικό χώρο που έχουν έλθει στο φως σε οργανωμένα κοιμητήρια μεγάλων αστικών

18. Ο εγχυτρισμός, αν και σπάνιος στα χριστιανικά κοιμητήρια, συνεχίζεται έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου – Α. Γ. Γιαγκάκη, «Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στη θέση “Δριβλία”, Πόρτο-Ράφτη: μία πρώτη προσέγγιση της κεραμικής» στο: *ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά, 6^ο τόμος, 689-712 και ιδιαίτερα 692, εικ. 4.

19. Για την τυπολογία των τάφων και την ονομασία τους με βάση τις πηγές βλ. Δ. Πάλλας, όπως ανωτέρω υποσημ. 14, 167-175.

κέντρων²⁰, σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, σε ερειπιώνες, πλησίον και αργότερα εντός βυζαντινών ναών²¹.

Οι τάφοι στο σύνολό τους είχαν σταθερό προσανατολισμό από Δ.-Α. με το κεφάλι του νεκρού τοποθετημένο στα δυτικά. Επικρατούσε ο ενταφιασμός και σε μία μόνο περίπτωση είναι πιθανή η ύπαρξη και ανακομιδής ενώ σε άλλη μία βρέθηκαν ελάχιστα οστά πάνω από την ταφική κάλυψη. Οι νεκροί ήταν κυρίως τοποθετημένοι σε δάπεδο από πατημένο χώμα, με μια εξαίρεση όπου ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε κεράμους. Τα χέρια ήταν τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος ή σταυρωμένα πάνω στην κοιλιακή χώρα και τα πόδια εκτάδην. Ιδιαίτερη επιμέλεια παρουσιάζει σε κάποιες περιπτώσεις η φροντίδα για την προστασία του κεφαλιού ανάμεσα σε λίθους ή τοποθετημένο πάνω σε κεραμίδα εν είδει προσκεφάλου²².

Οι νεκροί ήταν σχεδόν στο σύνολό τους ακτερίστοι. Σε μία περίπτωση αποκαλύφθηκε στην κάλυψη του τάφου θραυσμένο μαγειρικό σκεύος, το οποίο φαίνεται ότι παρέμεινε στον τάφο κατά την τελετή του ενταφιασμού ή επετείου του θανάτου, σύμφωνα με τα ταφικά έθιμα της εποχής²³.

Η τυπολογία των τάφων που απαντά από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και χρησιμοποιείται καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο, τα ταφικά έθιμα και η απουσία κτερισμάτων δεν είναι επαρκή για ακριβή χρονολογική κατάταξη των τάφων. Ωστόσο τεκμαίρεται ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά για την ταφή κατοίκων άγνωστου οικισμού της περιοχής, το πιθανότερο αγροτικού χαρακτήρα²⁴.

Κατά την ανασκαφική έρευνα περιμετρικά του μνημείου, συλλέχθηκε άφθονη κεραμική άβαφη και εφυαλωμένη τοπικών εργαστηρίων²⁵, η οποία δεν έχει ακόμη

20. Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα 2006.

21. Γενικά για την οργάνωση των κοιμητηρίων στον ελλαδικό χώρο και τα ταφικά έθιμα βλ. Ε. Μαρκή, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», *ΔΧΑΕ* 23 (2002), 163-176. Ν. Poulou-Papadimitriou, Ε. Tzavella, J. Ott, "Burial practices in Byzantine Greece: archaeological evidence and methodological problems for its interpretation" στο: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, ed. by M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, 377-428.

22. Σ. Ακριβοπούλου, Ε. Ζάγκου, Ευ. Μπατζικόστα, Αντ. Τσιανάκα, «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στον Πλαταμώνα Πιερίας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και στην Θράκη* 25, 2011, Θεσσαλονίκη 2015, 191-202 και ιδιαίτερα 191-192, εικ. 2, 3α-γ, όπου και άλλα παραδείγματα.

23. Βλ. ανωτέρω υποσημ. 14.

24. Λείψανα παλαιοχριστιανικού-βυζαντινού οικισμού έχουν βρεθεί γύρω από τον πλησιόχωρο ναό του Αγίου Αθανασίου και αλλού. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, «Παιανία-Περιοχή Αγίου Αθανασίου», *ΑΔ* 46 (1991), Β1 Χρονικά, 83-85.

25. Γενικά για την εφυαλωμένη κεραμική και για τα εργαστήρια βλ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρκτων*, Αθήνα 1999. Της ίδιας, «Εργαστήρια στον βυζαντινό κόσμο», στο *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*,

συντηρηθεί ώστε να μελετηθεί. Όμως από τις πρώτες παρατηρήσεις διαπιστώνεται ότι τα είδη των αγγείων ποικίλουν ως προς την τυπολογία και την τεχνική και φαίνεται ότι ανήκουν σε ευρύ χρονολογικό φάσμα που εκτείνεται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως τη μεταβυζαντινή περίοδο²⁶.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως στον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Παντελεήμονα είναι αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα για την έκταση και τη χρονολόγηση του αρχικού κτηρίου. Είναι όμως βέβαιο ότι στην ίδια θέση υπήρχε παλαιότερος ναός με ημικυκλική αψίδα, που συνηθίζεται στους βυζαντινούς ναούς κυρίως κατά την πρώτη χιλιετία²⁷ και απαντά αργότερα σε μεμονωμένα παραδείγματα αναβίωσης παλαιότερων προτύπων. Το μικρό τμήμα της λιθοδομής στη βόρεια πλευρά που συνέχεια με τον τοίχο του ναού και έχει κατεύθυνση προς τον βορρά, καθώς και το επιχρισμένο τμήμα του αρχικού τοίχου αποτελούν ενδείξεις ότι το κτήριο εκτεινόταν προς την πλευρά αυτή. Τεκμηριώνεται επίσης ότι σε μία από τις οικοδομικές φάσεις το μήκος του κτηρίου ταυτίζεται με το μήκος του σημερινού ναού και ότι δυτικότερα υπήρχε χώρος, ίσως νάρθηκας, το δάπεδο του οποίου ήταν καλυμμένο με πλίνθινες πλάκες, πιθανόν τετράγωνες. Όσον αφορά στη σχέση του νότιου χώρου με το αρχικό κτήριο δεν τεκμηριώνεται αν πρόκειται για πλάγιο κλίτος ή αποτελούσε τμήμα ενός μεγαλύτερου αρχικά ναού, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης διατήρησής του και των αλλεπάλληλων φάσεων χρήσης του. Σημειώνεται ότι το παλαιότερο πλίνθινο δάπεδο που βρέθηκε σημειακά στο εσωτερικό του εντοπίστηκε και δυτικότερα.

Γενικότερα τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν ανασκαφικά ή έχουν ενσωματωθεί σε δεύτερη χρήση στον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Παντελεήμονα καταδεικνύουν τη χρήση του χώρου διαχρονικά τουλάχιστον από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια έως και την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο, χωρίς ωστόσο να απορρίπτεται η πιθανότητα για αρχαιότερη οικοδομική δραστηριότητα στην ίδια θέση αφού στις οικοδομικές φάσεις του ναού έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Επομένως οι εργασίες για την προστασία του μικρού μεταβυζαντινού ναού έφεραν στο φως άγνωστα στοιχεία για τη χρήση του χώρου που συμβάλλουν στον εμπλουτισμό της γνώσης για την ιστορία και τη μνημειακή τοπογραφία της Παιανίας.

Πρακτικά, Αθήνα 2003, 45-66. Για τη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής βλ. Α. Γιαγκάκη, «Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11ου-12ου αι., προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: Η συμβολή της χαρτογράφησης και της ανάλυσης δικτύων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 25 (2015), 155-209.

26. Βρέθηκαν τμήματα παλαιοχριστιανικών αμφορέων, εφυσάλωμένα πινάκια και κυλινδρικό αγγείο ίσως του 19ου αι.

27. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1975.

Εικ. 1. Ο ναός πριν τις εργασίες. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια του εξωτερικού βόρειου τοίχου του ναού, μετά την αφαίρεση των επιχρισμάτων.

Εικ. 3. Η τοιχοποιία της αψίδας, κατά τις εργασίες.

Εικ. 4. Το ενισχυτικό τόξο και το τέμπλο, κατά τις εργασίες.

Εικ. 5. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

*Εικ. 6. Η ανασκαφή ανατολικά.
Η βάση της τρίπλευρης αψίδας, η λιθοκατασκευή και ο τάφος 11.*

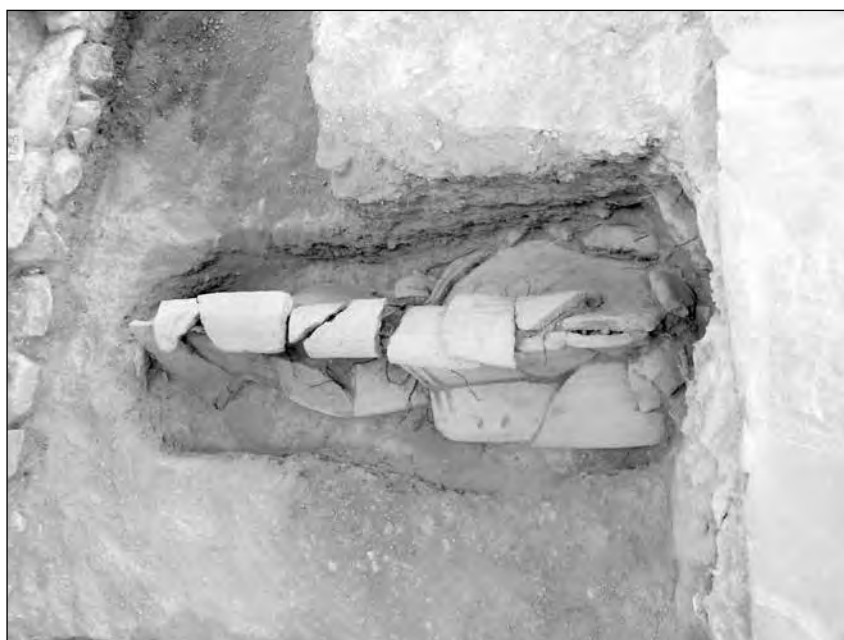
Εικ. 7. Ο χώρος νότια του ναού. Άποψη από Δ.

Εικ. 8. Οι τάφοι 3 και 4.

Εικ. 9. Ο τάφος 4. Από Α.

Εικ. 10. Ο τάφος 7 με την κάλυψη. Από Β.

Εικ. 11. Ο νεκρός του τάφου 7. Από Β.

Εικ. 12. Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι 12, 13 και 14. Από Α.